

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

LIKOVNI PRIKAZI NA NOVCU RIMSKIH CAREVA IZ SISAČKE KOVNICE

Diplomski rad

student: Ivan Dvoržak

mentor: dr. sc. Dino Milinović, izv. prof.

siječanj, 2018.

SADRŽAJ:

Uvod	3
Antoninijan	6
Argenteus	9
Folis	11
Solid	13
Centenional	15
Silikva	17
Majorina	18
Zaključak	20
Popis literature	22
Ilustracije	25

UVOD

Kada je 262. godine u Sisciji osnovana kovnica ova je rimska kolonija već imala određeni značaj, još iz vremena vojnog logora smještenog na lijevoj obali Kupe. Početkom 1. stoljeća ovdje boravi legija IX. Hispana, koja od 6. do 9. sudjeluje u Batonskom ratu. Nakon okončanja ovog sukoba uloga Siscije polako se iz čisto vojne pretvara u logističku, prometnu i trgovačku. Za vladavine Vespazijana (69.-79.) dobiva status kolonije (*Colonia Flavia Siscia*). Nakon toga osnivaju se upravna i financijska tijela poput uprave za rudnike (*praepositus splendidissimi vectigalis ferrium*), carinske službe (*publicum protorium Illyrici*) te različiti trgovački i obrtni kolegiji. Pretpostavlja se da je u to vrijeme u gradu moglo živjeti oko 25000 stanovnika. U Sisciji je bila smještena i riječna luka¹. U nju su pristizali razni stakleni predmeti, keramičko i metalno posuđe te drugi svakodnevni uporabni predmeti. Naročito je bila razvijena metalurška djelatnost, a tome je pogodovala blizina rudnika na području današnje Bosne. O značajnoj proizvodnji metalne robe svjedoče razni ingoti, metalni poluproizvodi (fibule, privjesci, narukvice i brončana plastika), te natpisi koji spominju željezare (*ferrariae*). O proizvodnji keramičkih predmeta svjedoče pak ostaci keramičkih peći pored kojih su pronađene i opeke sa oznakom *SISC*.

Miran razvoj grada, kao i cijele Panonije u 2. st. usporili su Markomanski ratovi koji su demografski i gospodarski opustošili cijelu provinciju. Novi procvat događa se za Septimija Severa (193.-211.) kada grad mijena naziv u *Colonia Septimia Siscia Augusta*.²

Sredinom 3. stoljeća Panoniju potresaju upadi barbara, a vode se i međusobne borbe careva za vlast. U Podunavlju se tada nalaze velike vojne snage, kojima treba osigurati redovita primanja. Ove okolnosti 262. dovode do osnivanja kovnice novca. Bilo je to u doba samostalne vladavine cara Galijena (260.-268.). Već spomenuta blizina rudnika zlata i srebra u Iliriku, bili su presudni da se za lokaciju odabere upravo Siscija. Rimska državna uprava uz pomoć kovničara iz rimskog ogranka u početku kuje isključivo Galijenove antoninijane, i to za potrebe vojske smještene na Dunavskom limesu. Kasnije se kuju zlatni solidi, srebrni argenteusi, silikve i centenionali te brončani novac folis i majorina).³

Nakon Galijenovog ukinuća kovanja ranijih nominala sestercija, dupondija i asa, odnosno oduzimanja prava Rimskom senatu kovanja brončanog novca, u Sisciji se prvo kuju antoninijani od lošeg srebra. Taj novac izrađuju prve dvije radionice (*officinae*) te kao oznaku na reversu ponekad stavljaju brojke *I* i *II*. Broj radionica povećava se za Klaudija II (268.-270.) koji tako osigurava sredstva za rat sa Gotima. Carske kovnice su ponekad stavljale svoje oznake na novac ali to nije bilo pravilo. Sve do

1 Hoti Marina, Sisak u antičkim izvorima, *Opuscula Archaeologica* Vol.16 No.1, 1992., str. 143-144.

2 Buzov Marija: Segestika i Siscija – topografija i povijesni razvoj, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagreb 10, Zagreb, 1996., str 240-245.

3 Kos P., *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998., 322-323.

reformi Dioklecijana na sisačkome novcu povremeno se nalaze oznake *S* od *Siscia* i *P(rima)*, *S(ecunda)*, *T(ertia)*, *Q(uarta)* ili već spomenuti rimski brojevi radionice, a povremeno i oznaka *SMS* (*Sacra Moneta Sisciensis*).

Na česte znakove kritičnog opadanja vrijednosti novca i inflacije koja je time bila prouzročena rimski su vladari najčešće odgovarali novčanom reformom pokušavajući tako stabilizirati novčani sustav.⁴ Ovisno o ciljevima reforme to se odvijalo na različite načine, a ponajprije umanjivanjem prosječne težine novca, i povećanjem broja kovanica. Od funte metala mogla se bitno povećati količina novca u opticaju. To je ujedno značilo i povlačenje predreformnog novca. Težilo se i povećanju čistoće metala od kojeg je isti bio kovan. Posebno su bile drastične reforme kada se uvodio novac novih vrijednosti, poput onih u doba Karakale i Aurelijana.⁵

Car Dioklecijan (284.-305.) godine 293. također je izvršio značajnu reformu cjelokupnog novčanog sustava i odredio da je svaka kovnica obavezna staviti oznaku na svoj novac. Počevši od 294. sisačke radionice imale su slijedeće oznake: *S*, ili *SIS*, odnosno *SISC*, uz oznaku radionice slovima alfabeta.⁶ Tako se razlikuju pojedine emisije kovanica koje bi se stavljale u donje polje reversa. Nadalje careva reforma u novčarstvu bilo je i određivanje stalne težine zlatnika koji iznosi 1/60 rimske funte. Drugi dio reforme ukinuo je dotadašnje srebrne denare i antoninijane i uveo novi srebrni novac. Težio je 1/60 funte i zvao se *argenteus*.⁷ Istovremeno se kuje i brončani novac sa tankom srebrnom prevlakom nazvan *foliis*. Njega u vrijeme tetrahije u Sisciji osim Dioklecijana kuju i carevi suvladari Maksimijan, Konstancije Klor, Galerije i Valerije. Prva emisija toga novca ima oznaku *S*, a druga *A*, i *B*. Radionice su osim po ovim oznakama činile i razlike kod prikaza na reversu.⁸

Od vremena Konstantina Velikog i njegove dinastije u prvoj polovici 4. st. na kovanicama se uza standardne prikaze pojavljuju i obilježja kršćanstva bilo da su upisana riječima ili znakovima na reversu. Na novcu nastalom nakon reformi Konstantina I. i nasljednika, te ostalih careva 4. st. uz alfabetsku oznaku radionice uvriježena je kraćenica *SIS* ili *SISC*. Posljednji rimski novac u Sisciji kuje se za vrijeme Honorija (393.-423.) od 408. do 423 godine⁹.

4 Tenney Frank, *An Economic History Of Rome*, Batoche Books, 2004., str. 44-47.

5 Howgego C. - Heuchert V. - Burnett A., *Coinage and Identity in Roman Provinces*, Oxford, 1995., str. 30.

6 Z. Bartol, Kratak pregled rada rimske kovnice *Siscia*, Numizmatičke vijesti 15/16 Zagreb, 1961., str. 19-22.

7 Jeločnik Alexandro, Najdba *argenteusov* v zgodnje tetrahije v Sisku, *Situla* 3, Ljubljana, 1961., str. 43-45.

8 Z. Bartol, Pregled vrsta novca rimskih careva od Augusta do Anastazija (27. pr.n.e. do 501.) Numizmatičke vijesti 17/18, Zagreb, 1962., str. 21.

9 Kos P., *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998., str. 322.

U kontekstu bavljenja numizmatičkom temom na primjeru kovanica iz Siscije pored tipološkog možemo pratiti i onaj manje obrađivani razvoj likovnog prikaza. Mnogobrojne emisije ovoga novca (samo u doba prve terarhije ima ih 16)¹⁰ nude nam uvid u bogat repertoar tema i bilježe gotovo svakog značajnijeg vladara kasnog Carstva. Prikaz imperatora, augusta ili cezara na moneti, zaduženog među ostalim i za distribuciju plemenitih metala, bila je ujedno i programatska poruka, evociranje nekog bitnog događaja iz bliže prošlosti ili pak divinizirajuća slika njegove ličnosti, sveprisutna, neizbježna i svakodnevna. Prema riječima Donalda Stronga danas smo pomalo zakinuti za taj intenzivan doživljaj prisutnosti rimskog cara, kroz spomenike u javnome prostoru¹¹ i prikaze na novcu pri čemu su ovi posljednji za jednog prosječnog građanina Rimskog carstva ujedno bili i jedina vizualna predodžba vladara tokom čitavog života.

Nadalje ove numizmatičke dokaze valja promatrati u lokalnom kontekstu. Stoga je likovna analiza izvršena većinom na domaćem materijalu i to na novcu kod kojeg pripadnost sisačkoj kovnici nije upitna. Redosljed odabranih primjera donesen je kronološki obzirom na godinu početka kovanja svakog pojedinog tipa kovanice.

Značajan doprinos u proučavanju rimskog novca iz sisačke kovnice dalo je nekoliko autora. Pregled rada rimske kovnice Siscia 1961. donosi Bartol Zmajčić. Iste godine Alexandro Jeločnik piše članak o tamošnjem nalazu argenteusa iz razdoblja tetrarhije. Ivan Mirnik i Zdenka Dukat u svojim radovima iz 90-ih obrađuju numizmatičku građu iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu. Temom "*Illyrico - Pannonica*" i etnonimskim novcem u svom članku iz 1990. bavi se Duje Rendić-Miočević. Godine 2005. skupina autora (Vivek, Leković i Kalafatić) objavljuje izvorni znanstveni rad o nalazu rimskog novca iz Petrijanca kod Varaždina sa značajnom količinom Galerijevih numusa. Godine 2011. u katalogu izložbe "*Siscia u doba kovnice novca*" Tea Tomaš Barišić i Zdenko Burkovsky donose do sada najpotpuniji prikaz rada kovnice i tipologije novca koji se ondje kovao. Od novijih radova treba istaknuti one Davora Margetića koji u posljednjih nekoliko godina proučava Probov, Dioklecijanov i Maksimijanov novac kovan u Sisciji.

10 Jeločnik Alexandro, *The Alternation of Genio and Moneta Folles in Siscia Mint*, Paris, 1976., str. 320-321.

11 Strong Donald, *Roman Art*, Yale, 1988., str. 214.

ANTONINIJAN

Duh vladarske reformacije 3. stoljeća najviše se očituje na polju ekonomije. Monetarni sustav podređen je stalnom ratovanju i obrani limesa, a fluktuacija vrijednosti valute svojom dinamikom postupno dovodi i do lošije kvalitete u izvedbi samih kovanica. Godine 215. kao rezultat Karakaline reforme u opticaj je pušten antoninijan, srebrnjak težine 5 g.¹² Bio je to prvi novac koji se sredinom 3. stoljeća kovao u Sisciji. Slabija kvaliteta srebra nije utjecala na onu likovnu, prisutnu od samog početka. Za to vrijeme prepoznatljiva radijalna kruna na carevoj glavi krasila je i avers Galijenovog antoninjana (slika 1.). Bilo je to u četvrtoj godini njegove samostalne vladavine. Nakon smrti svog oca Valerijana, novi vladar posegnuo je za idealiziranom slikom. Ako povučemo paralelu sa carskim portretima, za fizionomiju glave i modelaciju brade kao neizbježan uzor nameće se Hadrijan.¹³ S time se slažu Donald Strong i Diana E. E. Kleiner dodajući kao arhetip za oba prikaza Aleksandra Velikog.¹⁴ Ova tvrdnja može se potvrditi i na kovanicama. Usporedba Galijenovog i Aleksandrovog novca pokazuje određene podudarnosti (slika 2a.). Na primjeru statera iz Abidosa datiranog između 330. i 328. pr. n. e. vidi se ista takva idealizacija mladolikog makedonskog osvajača, koji je svoju nakanu da pobijedi deklarativno postavio na revers u vidu krilate Nike.

Naizgled mladoliki Galijen na aversu antoninjana 60-ih godina 3. stoljeća bio je već sredovječan čovjek, te je prihvatio modu njegovih prethodnika koji su na novac uvijek stavljali svoje ranije portrete. Iako u drukčijoj, prije svega defenzivnoj poziciji na političkom planu, on kao i Aleksandar razmišlja o pobjedi, ali prije svega o blagostanju. Stoga se na reversu u ulozi Nike sada pojavljuje personifikacija obilja sa svojim karakterističnim atributima: groždem i rogom (slika 1.). Kod usporedbe ovog primjera sa Hadrijanovim novcem (slika 2b.) uočava se sličnost zrakastih kruna. Ovaj motiv pojavljuje se na dupondiju iz 117. ¹⁵ te će se kasnije, uz manje preinake, pojaviti i na prvim antoninijanima iz Siscije.

Motivi grčke mitologije prisutni su na slijedećem primjeru (slika 3.) Riječ je o tzv. zoomorfnom novcu kovanom 268., dakle u posljednjoj godini Galijenovog života. Poljuljanog autoriteta, prije svega zbog sukoba sa Aureolom, jednim od zapovjednika konjice, te nezahvalne situacije na limesu uslijed provale barbara, on se, stavlja pod zaštitu II partske legije. Pokazuje to središnji prikaz njezinog zaštitnog znaka: kentaura sa kuglom i palicom na reversu kovanice. Natpis *LEG. II. PART. V. P.V.F.* jasno govori o važnosti II partske legije koju car smatra jednom od njemu najodanijih. U stvarnom životu, događaji

12 Katsari Constantina, *The Roman Monetary System*, Cambridge 2011., str. 79-80.

13 Kos P., *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998., str. 31.

14 Kleiner E. E. Diana, *Roman Sculpture*, Yale, 1991., str. 26.

15 Kos P., *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998., str. 98.

koji će uslijediti za Galijena su imali tragičan epilog. Iste godine car je ubijen pokraj Milana u uroti visokih časnika, mahom Ilira.

Treći primjer vraća nas u doba početka samostalnog vladanja kada Galijen proglašava edikt o toleranciji. Otvoren je tako put prema monoteizmu, odnosno kršćanstvu, a ostvarit će ga njegovi nasljednici. Prisutnost filozofa Plotina na onodobnom rimskom dvoru uvelike je pogodovala pri formiranju carevog stava koji je sa simpatijom počeo gledati na kult solarnoga božanstva. O tome govori i antoninijan iz Siscije (slika 4.). Na reversu se jasno vidi Sol s bičem i kuglom u rukama, uz natpis *SOLI INVICTO*. Afinitet prema ovoj temi vežemo uz mitraizam, omiljen među onodobnim rimskim vojnicima. Bila je to religija koja se često poistovjećivala sa solarnim božanstvom.

Značajan za Sisciju je i Aurelijan (270.-275.). Ovaj Mezijac potekao iz plebejske obitelji izdigao se do ranga zapovjednika konjice pod Klaudijem II. Gotskim. U pohodima protiv Jutunga, Sarmata i Vandala obranio je 271. dunavski limes, a Gote otjerao prema sjeveru. Rim je zaštitio gradnjom velikih zidina. Za potrebe plaćanja vojske u Sisciji je povećao broj kovnica te ih u njegovo vrijeme brojimo ukupno šest, što je najviše u povijesti ovoga grada.¹⁶ Kao još jedan od velikih reformatora on donosi novine u gospodarstvu, upravi i religiji. Pogodan položaj u kojem se našao kult solarnoga božanstva nastao nakon edikta o toleranciji sada je uzdignut do statusa carskog zaštitnika.¹⁷

Novac iz Siscije (slika 5.) datiran u njegovo vrijeme sadrži sve gore spomenute elemente. Avers ga prikazuje kao imperatora augusta, sa uobičajenom znatno mlađom fizionomijom uz neke nove elemente. Galijenov idealizirajući način prikazivanja ovdje je nadopunjen prikazom cara kao vojnika što se očituje u modelaciji kose te nešto manje zrakastoj kruni. Čeona strana pak objedinjuje prikaz novog zaštitničkog božanstva zajedno sa izvojevanim pobjedama. Sol ovdje stupa nalijevo, dok desnom nogom gazi zarobljenika. Natpis *ORIENS AVG.* upućuje i na istočni uspjeh, odnosno trijumf nad pobunjenom palmirskom kraljicom Zenobijom, potvrđujući tako Aurelijana kao snažnog obnovitelja Carstva (*restitutor Orbis*).

Slijedeći primjer antoninijana (slika 6.) nađenih u Sisciji onaj je sa likom Proba (276.-282.).¹⁸ Porijeklom iz Sirmija, stasao u obitelji vojnika, ovaj je car nastavio s obranom Rajnskog i Dunavskog limesa, primijenivši između ostalog i novu strategiju. Pružio je naime mogućnost zarobljenim i prebjeglim Germanima da služe u njegovoj vojsci. Posljedica toga bio je veliki val naseljavanja.

16 Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str. 322.

17 Cameron Averil, The Later Roman Empire, Harvard, 1993. str. 44-45.

18 Rendić-Miočević Duje, "Illyrico - Pannonica" kao tema u rimskoj numografiji, VMAZ, 1990., str. 78.

Na Probovom novcu car je, uz standardne elemente, prikazan sa žezlom. Novost je i položaj profila koji je sada okrenut na lijevu stranu. Revers u ovom slučaju donosi vrlo specifičan motiv, a to je personifikacija Siscije sa krunom u rukama koja sjedi između riječnih bogova Kupe (*Colapis*) i Save (*Savis*). Riječ je o novcu geografsko-etnonimskog karaktera.¹⁹ Pojava ovog prikaza unutar veće tematske cjeline poznatije kao "*Illyrico-Pannonica*" može se pratiti još od grčkog razdoblja. *Siscia* je ovdje po Rendiću smještena u kategoriju kovanica koje se dovode u vezu s carskim putovanjima, a na njima se pojavljuje spomen provincija i gradova (*Genius Illyrici*, *Siscia*, *Danuvius* i sl.) Uz nedostatak prikaza Odre, kao treće rijeke, *Savis* i *Colapis* dovoljne su na primjeru Probovog novca za ubikaciju Siska. I sama kovnica, prema tvrdnjama arheologa, nalazila se na obali rijeke, najvjerojatnije Kupe.²⁰

Dioklecijanov antoninijan (slika 7.) iz 285. predstavlja jednu od posljednjih emisija ove kovanice čija će upotreba prestati reformom iz 303. godine. U likovnom smislu on na aversu donosi spoj Galijenove mladenačke idealizirane slike ali sa fizionomijom novog vladara ilirskog porijekla. Prikaz je otišao i korak dalje te ga smješta na dio novca koji je u prethodnim primjerima rezerviran za natpis, alegoriju ili prikaz božanstva. Dioklecijan se sada nalazi u hramu. On stoji desno dok je s lijeve strane Jupiter od kojeg prima Viktoriju na kugli. Natpisom naznačena scena definitivno ukazuje na *clementia temporum*. Prva vladareva briga po dolasku na vlast bila je iznošenje sretnih okolnosti koje su mu to omogućile, te da pokaže snagu na koju se oslanja.²¹ Dokazi o navedenoj temi postoje već na Tacitovom novcu (275.-276.), no u slučaju Siscije on nije kovan prije Dioklecijanovog vremena.²² Gledajući razinu izvedbe, možemo reći da se ovdje radi o jednom od najkvalitetnijih primjera koji je ova kovnica u svojoj višestoljetnoj djelatnosti proizvela. Po dolasku na vlast Dioklecijan je zatekao poražavajuće ekonomsko stanje. Mjere štednje i nedostatak plemenitih metala odrazile su se na samu kvalitetu novca. Stoga je njegov pokušaj ponovnog kovanja zlatnika i srebrnjaka trebao dovesti do toliko priželjkivane stabilnosti. Epilog ove politike dogodio se dvadeset godina kasnije kada je morao priznati krah monetarnog sustava i uvesti novu praksu oštrijeg oporezivanja.²³

19 Rendić-Miočević Duje, "Illyrico - Pannonica" kao tema u rimskoj numografiji, VMAZ, 1990., str. 79.

20 Burkowsky Zdenko, Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu, Gradski muzej Sisak, 1999., str 92-93.

21 Ferguson, John, The Religions of Roman Empire, Cornell University Press, 1985., str. 73.

22 Z. Bartol, Kratak pregled rada rimske kovnice *Siscia*, Numizmatičke vijesti 15/16 Zagreb, 1961., str. 19-22.

23 Cameron Averil, The Later Roman Empire, Harvard, 1993., str. 115.

ARGENTEUS

Korak prema poboljšanju kvalitete novca bilo je puštanje u opticaj i drugog poznatog srebrnjaka koji u sustav ulazi 294. pod imenom *argenteus* (slika 8.).²⁴ Težio je 3.5 g. ili 1/96 rimske funte koliko i *denarius* iz vremena Nerona. Samo ime znači “napravljen od srebra”. Ovaj termin prvi puta u pisanom obliku koristi Plinije Stariji u *Naturalis historia* govoreći o srebrnim kovanicama numusu i *argenteusu*. Preuzima ga i povjesničar iz 4. stoljeća Amijan Marcelin. U izvorima se još spominje i u *Historia Augusta*, knjizi biografija nastaloj također u 4. st. Pogledom na avers Dioklecijanovog *argenteusa* kao novina uočava se znatno veća dimenzija portreta. Gubi se kontinuiranost natpisa. On je sada prelomljen i to tako da dijeli ime samoga vladara (*DIOCLETI-ANVS AVG.*). Promjena carske slike vidljiva je i u nedostatku zrakaste krune koju zamjenjuje lovorov vijenac.

Revizija se vidi i na reversu gdje se umjesto jednog vladara sa početka razdoblja sada prikazuju svi tetrarsi u sceni prinošenja žrtve Viktoriji pred vratima tabora sa 6 kula. Ova scena tematizira odlazak u rat s neizvjesnim ishodom, a natpis *VICTORI-A SARMAT(ICA)* otkriva da je riječ o Dioklecijanovom sukobu sa Sarmatima vođenom od 286. do 289.²⁵ Prinošenje žrtve tetrarha motiv je koji nalazimo i na javnim spomenicima poput prikaza na spomeniku 5 stupova sa Rimskog foruma (slika 9.) datiranog u 303.²⁶ Jedna ali značajna razlika je činjenica da se ovdje prikazuje žrtvovanje vezano za obljetnicu vladanja. Prikazu na novcu bliža, također mlađa od samih kovanica, je i scena sa Galerijevog slavoluka u Solunu (slika 10.) datirana u 298.²⁷

Motiv pobjede nad Sarmatima pojavljuje se i na Galerijevom novcu (slika 11.). *Argenteus* s prikazom Dioklecijana iz 295. (slika 12.) uz ranije definiranu likovnu shemu donosi natpis *VIRTVS MILITVM*, slaveći carevu vojnu vještinu. Stražnja strana novca sa scenom žrtvovanja doživljava neznatnu varijaciju te umjesto 6 donosi iznimno rijedak prikaz 7 kula tabora. U donjem dijelu prvi puta unutar razdoblja tetrahije sada se jasno uočava i oznaka kovnice **SIS*.

Virtus militum pojavljuje se kao tema i na *argenteusima* Maksimijana, te Konstancija I kovanim između 295. i 297. godine. Dioklecijanova fizionomija ustanovljena na početku tetrahije i scena žrtvovanja

24 Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str. 38.

25 Maškin Nikolaj Aleksandrovič, Istorija starog Rima, Narodna knjiga, Beograd, 1951., str. 105.

26 Kleiner E. E. Diana, Roman Sculpture, Yale, 1991., str. 416.

27 Isto, str. 424.

28 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 35.

također je prenesena na novac suvladara potvrdivši tako trend uniformnosti, ili kako je neki autori nazivaju "umjetnosti bez lica", karakterističnu za tetrarhijsko razdoblje.²⁹

Odstupanje od norme donosi i vrlo rijedak primjerak Galerijevog argenteusa (slika 13.) datiranog u 300. godinu koji na reversu uz natpis *VICTOR -IA AVGG*³⁰ donosi i prikaz tabora sa tri kule, otvorenih vrata i bez scene žrtvovanja, ukazujući najvjerojatnije na krizu vlasti.

Ovdje treba spomenuti i vrlo vrijedan nalaz argenteusa u vidu ostave blaga iz Siska koja je pomogla u razumijevanju početka drugog dijela Dioklecijanove monetarne reforme iz 294. godine.³¹ Ostava je otkrivena je slučajno 1953. na lokaciji Zvonimirove ulice u Sisku. Sastojala se od nekoliko komada srebrenog posuđa. U jednome vjedru nađeni su argenteusi kovani oko 294. i to u više kovnica: Sisciji, Rimu, Ticinumu, Treveru i Herakleji. Među njima naročito se ističu Dioklecijanovi i Maksimijanovi kovovi s oznakom *SIS*. Oboje u to doba već nose titulu augusta (*AVG.*), a Galerije i Konstancije titulu cezara (*CAES.*) što se lijepo vidi na kovanicama. Temeljem ovog nalaza argenteusi su, obzirom na prikaz, podijeljeni u četiri skupine. Prva i druga odnose se na Dioklecijana i Maksimijana, dok je treća skupina vezana uz Konstancija Klora. Posljednja skupina odnosi se na Galerija i donosi specifičan prikaz ovog vladara uz natpis *VICTORIA SARMAT.* na reversu.³²

29 Strong Donald, *Roman Art*, Yale, 1988., str 272-273.

30 dvostruko slovo G ovdje označava plural, te se natpis čita *Victoria Augustorum*; vidi *Stevenson V.S., Madden F. W., A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*, G. Bell & Sons, 1889., str. 867.

31 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 12.

32 Zmajić Bartol, Pregled novčanih kovova Rimskog Carstva, Bilten hrvatskog numizmatičkog društva br. 12, Zagreb, 1967., str. 7-9.

FOLIS

Argenteus nije bio jedini novac koji se pojavio nakon Dioklecijanove reforme. Iste 294. u opticaj je pušten i folis, brončani novac sa primjesom srebra znatno veće gramaže (10.5 g) u odnosu na svog srebrnog prethodnika. Izvorno *follis* (lat. vreća) jedino je ime kovanice koje se pojavljuje u pluralu, aludirajući na male vreće sa unaprijed definiranom količinom upravo brončanog novca. Tako su one neko vrijeme služile kao platežno sredstvo, a da uopće nisu bile otvarane, već se kao vrijednost vagala njihova specifična težina. Jamstvo ispravnosti sadržaja bila je pločica s imenom nadzornika kovnice (*tessera nummularia*) koja se pridodavala vreći.³³ U stručnoj literaturi za ovaj se novac koristi još i izraz *nummums*.

Likovna tematika folisa iz ranog 4 stoljeća u stopu je pratila događaje oko promjene vlasti. Dioklecijanovim silaskom sa prijestolja 304. polako je nestajala i ideja tetrahije. Već godinu dana kasnije jedan od njegovih augusta Maksimijan, zadržavši titulu i donekle fizionomiju portreta na aversu, vraća se općim vrijednostima slaveći na reversu genij rimskog naroda (*GENIO POPVLI ROMANI*) prikazanog sa rogom obilja (slika 14.). Ovo je svojevrsna varijacija teme Galijenovog antoninijana gdje se u ulozi obilja, kao što smo mogli vidjeti, prikazuje sama božica.

Slijedeći primjer Maksimijanovog folisa iz Siscije datiran između 306. i 309. donosi dvije zanimljivosti. Prva je sam portret (slika 15.). Modelacija glave, naročito nosa i očiju, jasan je odmak od uniformnosti prethodnog razdoblja ukazujući na stvarnu fizionomiju vladara. U skladu sa ovom individualnošću je i prikaz na stražnjoj strani koji umjesto rimskog sada slavi genij samog augusta: *GENIO AV(GVS)TI*. Svemu ovome u prilog idu i povijesne činjenice. Poznato je, naime, da 306. Maksimijan sam sebi dodjeljuje titulu augusta koju će zadržati do smrti 310.

Do Konstantina težina folisa umanjena je nekoliko puta, najprije na 3,5 g potom i 1,7 g. uz gotovo zanemariv omjer srebra. Novi car valutu je kovao na mahove od 313. do 320. u Arlesu, Londonu, Lionu, Rimu, Sisku i Trieru.³⁴ Godine 316. u bici kod Cibale Konstantin pobjeđuje augusta Licinija te tako i Siscija dolazi pod njegovu vlast.³⁵

Iz tog razdoblja sačuvan je primjer folisa (slika 16.). Većih promjena likovnosti u odnosu na prijašnje razdoblje nema. Prepoznatljiv Konstantinov profil istaknute brade, jakog vrata te specifičnih očiju i nosa krase avers i okružen je natpisom *IMP. CONSTANTINVS P.F. AVG.* Sličnost sa Dioklecijanovim portretima, u smislu prikaza cara-vojnika, ukazuju na pokušaj dizanja morala u vremenu kada

³³ Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str. 115.

³⁴ Bruun P., Studies in Constantinian Numismatics, 1954-88, Roma, 1991. str. 51.

³⁵ Hoti Marina, Sisak u antičkim izvorima, Opuscula Archaeologica Vol.16 No.1, 1992., str. 148.

Konstantin ratuje s Licinijem, ali i brani sjevernu granicu od upada barbara. No, na stražnjoj strani ulogu genija preuzeo je Jupiter koji poput svog prethodnika također u jednoj ruci drži žezlo, a u drugoj umjesto roga obilja, sada uzdiže vijenac. Uz nogu mu stoji orao. Natpis *IOVI CONSERVATORI* označava Jupitera kao zaštitnika cara. Stavljanje pod njegovu zaštitu na početku vladavine mogli smo već vidjeti na Dioklecijanovom novcu u sceni *clementia temporum* koja na svoj način govori o odnosu vrhovnog božanstva i cara.

Folis iz Siscije (slika 17.) datiran također u 316. godinu samo se po natpisu *IMP. LIC. LICINVS P.F. AVG.* razlikuje od svog prethodnika i ukazuje da je riječ o Licinijevom novcu.

Promjena matrice, što se Konstantina tiče, ipak se dogodila godinu dana kasnije. Značaj pobjede na Milvijskom mostu, te proglašenje Milanskog edikta donekle se vidi na primjeru folisa iz 317. (slika 18.). Atmosfera trijumfa i uzvišenosti prenesena je na portret cara koji više nije izložen jakoj tetrarhijskoj stilizaciji, već njegova pomlađena fizionomija evocira na ranije idealizirane primjere. Zaštitnik na reversu u međuvremenu je postalo Nepobjedivo Sunce te ga prati iz pobjede u pobjedu (*SOLI INVICTO COMITI*), što je također adaptacija ranijeg primjera preuzetog sa Galijenovog novca. Folis iz 319. na aversu prikazuje Konstantina u lijevom profilu sa šljemom na glavi (slika 19.). Taj se motiv javlja još od vremena kada su započele obrambene borbe Rima protiv nasrtaja barbara na granice carstva. Najstariji do sada poznat prikaz careve glave s šljemom poznat je na novcu cara Galijena.

Revers simbolički prikazuje dvije Viktorije, jedna drži štit iznad oltara, dok druga na njega upisuje *VOT. PR.* Određeni pokušaj stilizacije vidljiv je u naborima njihove draperije. Božice pojedje okružuje natpis *VICTORIAE LAETAE PRINC. PERP.*³⁶

Osim Konstantina i Licinija I folise u Sisciji kovali su još i Krisp, Licinije II i Konstantin II.

36 *Victoriae Laetae Principum Perpetuae*; vidi Stevenson V.S., Madden F. W., A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial, G. Bell & Sons, 1889., str. 874.

SOLID

Definitivan poraz Licinija dogodio se 324. u bici kod Krizopola. Rimski august, potpisnik Milanskog edikta kao jedini vladar istoka predstavljao je opasnost za Konstantina te ga on, pod izgovorom da pokušava obnoviti poganstvo, već slijedeće godine daje pogubiti u Solunu. Nakon toga stvorena je mogućnost uspostave nove tetrahije no ovoga puta dinastičkoga tipa. Car će vlast podijeliti sa sinovima Konstantinom II, Konstancijem II i Konstansom.³⁷

Novi sustav kolonata, sa svojim autarhičnim načinom obrade zemlje, predstavljao je veliki teret stanovnika u provincijama. Dodatan financijski problem nastao je nakon podjele vojske i pograničnih trupa, jer takav paralelni ustroj bio je teško održiv. No, monetarna reforma i značajna pričuva plemenitih metala osigurali su uvjete za kovanje kvalitetnijeg novca, rimskog solida. Ovaj kasno antički zlatnik pojavio se 309. i upravo se njime plaćala gradnja novog Rima na Bosporu koji će 330. posvetom biti preimenovan u Konstantinopol. Svoj doprinos dala je i Siscija.³⁸

Solid iz 335. (slika 20.) pokazuje mladolikog vladara u trenutku trijumfa. Natpis *VICTORIA CONSTANTINI AVG.* kao da nas vraća 309, kada se sam proglašava za augusta. Zadnja strana donosi prikaz Viktorije, koja sjedi na oklopu. Krilati genij pridržava štit na kojem ona ispisiuje posvetu *VOT. XXX* tj. davanje zavjeta na 30 godina. Ova skraćena od latinske riječi *vota* bila je uobičajena gesta koju su carevi iskazivali u nadi da će unutar tog vremena vlast obavljati uspješno. Natpis se stavlja po završetku ispunjenog zavjeta. U ovom slučaju slavi se tri desetljeća Konstantinove službe kao augusta. U donjem dijelu istaknuta je oznaka kovnice *SIS*.

Podsjetnik na uspješnu vladavinu vidimo i na solidu Konstancija II (slika 21.) kovanom od 337. do 343. Prikazan je u gotovo identičnoj, očevoj maniri. Avers se jedino razlikuje u natpisu *FL. IVL. CONSTAN-TIVS P.F. AVG.* pokazujući ga kao pobožnog i sretnog augusta (*Pius Felix Augustus*). Na okruglu obljetnicu ukazuje Viktorija koja u već znanoj pozi na štit sada upisuje *VOT/X/MVLT/XX*³⁹, odnosno *votis decennialibus multis vicennialibus*.

Osnovna odlika tetrahijjskih portreta bila je sličnost četiri vladara.⁴⁰ Stoga ne čudi da Konstantin, i sam sin tetrarha, na početku vladavine preuzima prethodni likovni model smatrajući ga još uvijek poželjnim. Prikazan kao vojnik on djeluje puno starije od svoje tadašnje dobi. Ova će se slika dakako mijenjati, pa će na medaljonima i novcu nakon 312. izgledati znatno mlađe u skladu sa prikazima iz

37 Barnes T., *The New Empire Of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982., str. 228-230.

38 Howgego C. - Heuchert V. - Burnett A., *Coinage and Identity in Roman Provinces*, Oxford, 1995., str. 24-25.

39 Stevenson V.S., Madden F. W., *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*, G. Bell & Sons, 1889., str. 900.

40 Howgego Christopher, *Ancient History of Coins*, Routledge, 2001., str. 137.

Augustovog, Trajanovog ili Galijenovog vremena.⁴¹ Najveći otklon od uobičajene prakse donijet će srebrni *miliarensis* iz 315. gdje se car prikazuje u gotovo frontalnom stavu.

Epiteta sretnog i pobožnog vladara nije se odrekao ni Konstans (337.-350.). Na sisačkom solidu iz 342. (slika 22.) on se također pojavljuje s oznakom *FL. IVL. CON-STANS P.F. AVG.* Zanimljivija od samog portreta ovdje je ipak scena na reversu, a prikazuje lik na tronu koji uzdignutih ruku blagoslivlja. *VOT. V.* ispod njegovih stopala obilježava petogodišnju vladavinu. Na sceni su prisutna i njegova dva brata Konstancije II i Konstantin II. Nakana je bila prikazati harmoniju među braćom sa kojom je dočekana ova *quinquennialia*, nakon mnogobrojnih problema na početku vladavine. Središnji, izdignuti lik nije, kako bismo mogli očekivati, Konstans, već Konstantin II i to u ulozi *primus inter pares*⁴².

I slijedeći primjer solida kovanog u Sisciji oko 364. (slika 23.), barem načelno, progovara o bratskoj slozi. Riječ je o suvladarima Valentinijanu (364.-375.) i Valensu (364.-378.), jedinim rimskim carevima rođenim na području današnje Hrvatske, točnije u antičkim Cibalama. Vrijeme u kojem Valentinijan dolazi na vlast (druga polovica 4. stoljeća) opet počinje nalikovati nestabilnom razdoblju vojnih careva trećeg stoljeća. Nakon višegodišnjih borbi za vlast članova Konstantinove dinastije, na prijestolje dolazi Julijan Apostata (361.-363.), posljednji pripadnik spomenute loze. Za kratkotrajne vladavine, uzrokovao je velike štete državnoj blagajni svojim skupim vojnim pohodima. Godine 364. na vlast se uzdiže Valentinijan i imenuje svog brata Valensa suvladarom. Upravo na njegovu inicijativu mijenjaju se mnogi zakoni, između ostalog onaj o školstvu i administraciji. Posebno se okomio na gradske dekure i njihov problematičan način financiranja koji je iscrpljivao carsku blagajnu. S druge strane, socijalno osjetljiv, kolonima je smanjio porez na nevjerojatnih 1% po poreznome ciklusu, te dodijelio veteranima besplatnu zemlju. U cijelosti, njegova vladavina može se ocijeniti vrlo pozitivno. Slovi kao posljednji veliki zapadni car koji je uspješno ratovao i zahvaljujući velikoj vojnoj vještini obranio granice carstva.

Svojim organizacijskim talentom Valens je bio nadopuna starijem bratu više okrenutom ka vođenju vojnih pitanja. Relativno blagostanje i harmonija njihove vladavine vidljiva je na reversu Valentinijanovog solida iz 364. (slika 23.). Oba cara sjede na tronu, u gesti zajedničkog držanja kugle svijeta, i nalaze se u društvu krilate Viktorije. Ova simbolička scena pokušava dokazati duh zajedništva u vremenu krize, a novac još jednom preuzima ulogu medija kojim se poruka širi.

41 Kleiner E. E. Diana, *Roman Sculpture*, Yale, 1991., str. 61-69., 208-212.

42 *The Roman Imperial Coinage*, VIII, Spink London 1981., 18a (R4)

CENTENIONAL

U godini kada je ponovo uveo vlast četvorice i skrasio se u Sirmiju kao vladar Panonije i Makedonije, Konstantin Veliki u opticaj pušta novu kovanicu nazvanu centenional. Njezina vrijednost te 317. iznosila je 100 denara, a udio srebra bio je solidnih 4%. U jeku priprema vojne kampanje protiv Gota nova denominacija olakšala je teret troškova zamijenivši dotadašnji gotovo 4 puta slabiji numus. Kovana je do 354. kada biva u potpunosti demonetizirana.⁴³

Jedan od najranijih primjera centenionala u posjedu Sisačkog gradskog muzeja ⁴⁴ onaj je Konstantina Velikog iz 330. godine (slika 24a.) Likovni značaj daleko je veći od same kvalitete kova jer ovdje se po prvi puta na novcu iz Siscije uočavaju jasni atributi kršćanstva. Na reversu vidimo stijeg sa kristogramom koji flankiraju dvojca vojnika. Scenu uokviruje natpis *GLORIA EXERCITVS*. Ovaj prikaz osim na Konstantinovom nalazimo i na novcu Dalmacija, Konstantina II, Konstansa i Konstancija II⁴⁵ Slijedeći primjer dolazi iz vremena Konstancija II. Njegov novac ovdje je kovan oko 337. u doba kada on postaje jednim od Augusta imajući pod svojom vlašću azijske provincije i Egipat (slika 24b.). Na aversu uočava se odstupanje od načina prikazivanja portreta prisutnog prije svega na solidima i kasnijim silikvama. Ponešto umanjeni portret ozbiljnije geste lica uokviren je natpisom *FL. IVL. CONSTANTIVS NOB. C*. Na reversu vidimo središnji motiv koji prikazuje dva vojnika sa stijegovima na kojima se ponovo vide kristogrami uz neizbježan natpis *GLORIA EXERCITVS*. Težište je ovdje stavljeno na hrabrost vojnika sa kojima se Konstancije II iste godine bori protiv Perzijanaca kod Antiohije.⁴⁶ U bitci kod Narasara Konstancije II porazio je perzijskog suvladara Narsesa.⁴⁷ Stoga tema pobjede postaje sve učestalija. Nekoliko serija ovog novca kovano je u Sisciji od 347. do 348. Na reversu kao motiv pojavljuje se jedna ili dvije Viktorije, uz natpis *VICTORIA AVGG*.⁴⁸ Konstans I također je u Sisciji kovao nekoliko emisija centenionala u periodu od 337. pa sve do smrti 350. Primjeri sa početka vladavine započinju sa scenom dva kršćanska stijega i natpisom *GLORIA EXERCITVS* na reversu, dok prema kraju ona biva zamjenjena sa *VICTORIAE DD. AVGG. Q. NN.* (*Victoriae duorum dominorum augusti que nostrorum*) slaveći oba tadašnja augusta.

43 Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str., 66-67.

44 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 14.

45 Stevenson V.S., Madden F. W., *A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial*, G. Bell & Sons, 1889., str. 421.

46 Cameron Averil, *The Later Roman Empire*, Harvard, 1993., 141-144.

47 Maškin Nikolaj Aleksandrovič, *Istorija starog Rima*, Narodna knjiga, Beograd, 1951., 392-393.

48 Zmajčić Bartol, *Pregled vrsta novca rimskih careva od Augusta do Anastazija* (27. pr.n.e. do 501.) Numizmatičke vijesti 17/18, Zagreb, 1962., str. 25.

Na slijedećem primjeru Konstansovog novca datiranog između 348. i 350. godine (slika 25.) središnji dio reversa zauzima prikaz vojnika sa štitom i kopljem kojim probada palog konjanika. Okružuje ih natpis *FEL. TEMP. REPARATIO*. što se odnosi na sintagmu *feliciium temporum reparatio*. Doista, posljednje dvije godine Konstansovog vladanja obilježila je iznimna nepopularnost prije svega u redovima vojske. Razlog tome bile su njegove simpatije prema Germanima, koje je kao prebjega, između ostalog, regrutirao i za potrebe svoje osobne garde. Dovelio je to do pobune iz koje se izdigao Magnecije.

Kršćanski motivi javljaju se na verziji novca ovog vladara također iz 348. u sceni na reversu (slika 26.). Car stoji na galiji držeći božicu pobjede na kugli, koja se potom pojavljuje i s desne strane na kormilu. U lijevoj ruci on drži *labarum* na kojem se ističe Kristov monogram. Ponovo ga okružuje natpis *FEL. TEMP. REPARATIO*.

Prikaz vojnika koji probada nastavlja se i nakon Konstansove smrti. Vidljivo je to na centenionalu iz vremena kratkotrajne vladavine cezara Gala datiranog u 351. godinu (slika 27.). Pored spomenute scene probadanja, novost donosi portret sa prednje strane novca. Na njemu se vidi neuobičajeno poprsje gologlavog cara i karakteristično je za ovu seriju sisačkoga centenionala kovanog sredinom 4. stoljeća. Konstancije II imenovao je svog tada mladog bratića Gala za cezara sa sjedištem u Sirmiju. Uz prijetnju sukoba sa Magnencijem postojalo je još niz opasnosti. Morao se obračunati sa pobunom Židova u Judeji i Palestini, te je direktno sudjelovao u vojnoj kampanji protiv Sasanida.⁴⁹ Do 354. Gal je ugušio pobunu u Seleukiji na rijeci Tigris, da bi iste godine pao kao žrtva urote. Praćenjem ovih događaja razjašnjavaju se i prikazi na novcu, koji na simboličkoj razini potvrđuju želju za očuvanjem i učvršćivanjem vlasti, odnosno na njegov značaj u okvirima političke propagande. S druge strane već spomenuto gologlavo poprsje pored ovog primjera nalazimo i na Julijanovom novcu.

⁴⁹ Gračanin Hrvoje, Veh Otto, Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justinijana I 27.pr.Kr.-565. posl. Kr., Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001., str. 66-67.

SILIKVA

Srebrni novac u vrijednosti dvadesetčetvrtine zlatnoga solida oko 324. uveo je car Konstantin. Prvobitna težina od oko 3,5 g nakon reforme Konstancija II smanjena je na 2,6 g. pa govorimo o reduciranoj silikvi.⁵¹ U novčanom sustavu 4. i 5. stoljeća njezina je uloga kao platežnog sredstva značajna. Sredinom 5. stoljeća ponovo joj se smanjuje gramaža i to gotovo dvostruko. Od toga vremena gubi na značaju.⁵² Spomen silikve nalazimo u Etimologiariju Izidora Seviljskog (*libri XX, XVI, 25*):

"Siliqua vicesima quarta pars solidi est, ab arbore, cuius semen est, vocabulum tenens."

Preko njega doznajemo da je ime ovaj srebrnjak dobio po sjemenki stabla. Pojam silikva dolazi od *siliqua graeca* što je naziv za rogač i koristio se već prije u rimskom sustavu mjerenja. Negativna strana ovog novca odnosi se prije svega na loš način izvedbe zbog čega se često lomio. Stoga je razumljivo da je količinski riječ o najmanje zastupljenom numizmatičkom nalazu. U kasnijim razdobljima, upravo zbog svoje podatnosti, ovi su novci, od strane nekih barbarskih naroda korišteni kao materijal za izradu metalnog nakita.

Jedan od tipičnih primjera silikve u Hrvatskoj nalazimo upravo na sisačkom području (slika 28.)⁵³. Riječ je o reduciranoj verziji ovog srebrnjaka kovanog u doba Konstancija II oko 355. godine, dakle skoro dva desetljeća nakon rijetko sačuvanog solida istog vladara. U ovom slučaju povod je tridesetogodišnjica obnašanja njegove dužnosti kao augusta. Promjene u portretu obzirom na minulo razdoblje su zanemarive. Razlika se primjećuje tek u izduženosti lica a to se može tumačiti upotrebom novog kalupa i slobodnijom interpretacijom samog kovničara. Revers sa natpisom *VOTIS XXX* ponovo je prigodnog karaktera, uz zalog za uspješno vladanje u narednim dekadama što je istaknuto u donjem dijelu (*MVLTIS XXXX*). U godini osobnog trijumfa Konstancije II promiče svog bratića Julijana Apostatu u rang cezara. Na političkom planu odvijaju se sukobi sa novim uzurpatorom Klaudijem Silvanom, smiruju oni sa germanskim plemenima koja u nekoliko navrata samovoljno upadaju na teritorij carstva. Godine 356. Konstancije II donosi uredbu o zatvaranju svih poganskih hramova, a vojne zadaće prebacuje na Juliana koji nastavlja braniti sjeverne granice od barbara. Iako neće dočekati novi jubilej (umire krajem 361.), svi ti događaji ulijevali su Konstanciju II makar na trenutak nadu i sigurnost u nastavak uspješne vladavine kojoj se zavjetovao između ostalog i na numizmatičkim natpisima iz Siscije

51 Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str. 318-319.

52 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 14.

53 Zmajčić Bartol, Pregled vrsta novca rimskih careva od Augusta do Anastazija (27. pr.n.e. do 501.) Numizmatičke vijesti 17/18, Zagreb, 1962., str. 26.

Novac jedine domaće carske kovnice iz vremena Valensa donosi prikaz ovog vladara sa dijademom na glavi uz natpis *D.N. VALENS P.F. AVG.*, što je skraćeno od *Dominus Noster Valens, Pius Felix Augustus*⁵⁴ (slika 29.). Na reversu car stupa udesno i jednom rukom vuče posrnulog zarobljenika dok u drugoj drži *labarum* sa kristogramom. Scenu okružuje natpis *GLORIA RO-MANORVM*.

MAJORINA

Novčanom reformom Konstancija II i Konstansa iz 348. u opticaj ulazi posljednja iz serije rimskih kovanica koje se obrađuju u ovome radu. Riječ je također o brončanom novcu sa udjelom srebra od otprilike 2,5%. Pravog imena *pecunia maiorina* tri puta se pojavljuje u zakonima 4. st. i to redom 349., 456 i 395. Danas se najčešće označava kao AE2.⁵⁵ Na početku upotrebe težila je oko 5 g. Kao i u slučaju drugih kovanica težina joj vremenom značajno pada. Godine 395. povučena je iz optičaja.⁵⁶

U Sisciji, majorina se kuje od 350. godine, u doba Konstancija II (slika 30). Careva fizionomija na kovanici sa oznakom (Δ)*SIS* bliska je prikazima na solidu. On je i dalje *Pius Felix Augustus (DN. CONSTANTIUS P.F. AVG.)*, no na reversu se sada uzdaje u pobjedu pod znakom križa, ukazujući na značaj koji kršćanstvo u tom trenutku posjeduje. *HOC SIG-NO VICTOR ERIS* uokviruje simboličku scenu s glavnim akterima: Viktorijom koja prilazi caru na prijestolju dok ovaj u ruci drži *labarum* s kristogramom. U drugoj varijanti oznake (*A*)*SIS* istog novca uz *labarum* vladaru je pridodano žezlo, dok Viktorija, ukrašena vijencem, nosi palmu.

Godina 350. bila je prijelomna u životu Konstantinovih nasljednika. Naime, te je godine car uzurpator Magnencije ubio Konstansa, stvorio nemir u carstvu, što je na površinu ponovno izvuklo naoko manje važne protagoniste. Jedan od njih je i Vetranije, rimski vojnik rodом iz Mezije.⁵⁷ Bio je već veteran kada ga je Konstantina, sestra ubijenog cara, zatražila da ju uzme pod svoju zaštitu, nudeći mu zauzvrat titulu augusta. Ubrzo se baš u Sisciji počeo kovati novac sa njegovim prikazom kao pobožnog i sretnog vladara, koji do pobjede dolazi pod znamenjem križa. Kovanica oznake (*A*) *SIS* na reversu ponovo tematizira vladara sa kristogramom no ovoga puta prikazanog u sceni krunjenja (od strane same Viktorije), što u kontekstu tadašnji zbivanja korespondira sa novim ovlastima dobivenim od vladareve sestre.

Sa odmakom od gotovo dva desetljeća u Sisciji će se majorina ponovno kovati za vladavine Valentinijana II, zapadnog vladara bez prave moći i uvijek u sjeni svoga brata Gracijana. Nakon 368.

54 Stevenson V.S., Madden F. W., A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial, G. Bell & Sons, 1889., str. 339.

55 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 14.

56 Cameron Averil, *The Later Roman Empire*, Harvard, 1993. str. 129.

57 Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011., str. 19.

dimenzije profila na novcu se postupno smanjuju, pa tako i slučaju ovog portreta (slika 31.). Uz scenu *Pius Felix Augustus* na reversu vidi se i za njega karakterističan prizor cara koji stoji lijevo i pridiže klečeću ženu opremljenu maketom tornja, dok u drugoj ruci drži kuglu s Viktorijom i lovorovim vijencem. Simboličku scenu upotpunjuje natpis *REPARATIO REIPVB*⁵⁸. Pozivanje na posrnule, stare vrijednosti republike i slogu (*CONCORDIA*) obilježiti će reverse kovanica između 375. i 383.

Novac sa potpuno identičnim motivom u Sisciji samo godinu dana prije proglašenja carem kuje i Teodozije I.⁵⁹ Od 383. do 387. puštena je u opticaj majorina sa prikazom cara na pramcu broda uz natpis *GLORIA ROMANORVM* (slika 32.). Svečano intoniran revers kao da preslikava slavljenički duh u kojem se carstvo našlo nakon potpisivanja mirovnog ugovora sa Vizigotima, koji mu uz prekid sukoba donosi i novi federativni ustroj zajedničke vlasti u Meziji i Trakiji. Takav prikaz na novcu preuzima se i u doba Arkadija (slika 33.), nakon kojeg sisačka kovnica polako počinje smanjivati broj emisija novca. Od 383. do 387. ovdje je kovana njegova majorina sa temom *gloria romanum* na reversu, odnosno njezinom inačicom u kojoj on desnom rukom vuče zarobljenika dok u lijevoj drži *labarum*.

Posljednji rimski novac, prema nekim autorima, također sa natpisom *Gloria Romanorum*, u Sisciji kuje Honorije⁶⁰ od 408. do 423.⁶¹

⁵⁸ *Reparatio Reipublicae*

⁵⁹ Mirnik Ivan, Novac istočnog rimskog carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, VAMZ, 1995.-96., 160-161.

⁶⁰ Kos P., Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998., str. 323.

⁶¹ Šipuš Nikola, Brončani novci cara Honorija sa kovničkom oznakom "SM", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 18, No. 1, 1985., str. 77.

ZAKLJUČAK

Numizmatička tipologija predstavlja dobru osnovu za praćenje likovnog izraza na novcu iz sisačke kovnice. Sedam osnovnih vrsta kovanica kronološki su jasno određene i rezultat su novčarskih reformi koje sustavno uvode nove denominacije, postupno demonetizirajući one stare. Tim slijedom moguće je napraviti i analizu likovnih prikaza od osnutka kovnice 262. do prve četvrtine 5 st.

Repertoar prvog novca (antoninijana) donosi mladoliki prikaz vladara. Simboličke scene na reversu uključuju one sa božicom obilja, zatim tzv. zoomorfnog novca koji na poleđini donosi prikaz kentaura, pa sve do pojave božanstva Sol, čija je popularnost među vojnicima ali i na samom carskom dvoru dobro dokumentirana. Ono će biti i jedna od glavnih oznaka Aurelijanovog novca, te se pojavljuje uz natpise koji ukazuju na aktualne događaje, npr. kada car vojnom pobjedom učvršćuje svoju vlast na Istoku (*Oriens Augusti*). Probov antoninijan, donosi zanimljiv motiv personifikacija rijeka Save i Kupe i pripada tzv. etnonimskom novcu iz cjeline "*Illyrico - Pannonica*". Prvi tetrahijski novac zastupljen je Dioklecijanovim antoninijanom. Na aversu kao novost uočava se promjena u prikazu fizionomije, s jasnim odlikama lica novog ilirskog vladara. Simbolička scena *clementia temporum* pojavljuje se na reversu. Ova stara tema poznata još iz Tacitovog vremena upućuje na običaj davanja zavjeta za sretnu vladavinu.

Monetarnom reformom 294. uvodi se *argenteus*. Portret na čeonj strani novca gubi zrakastu krunu u korist vijenca, motiva koji će se zadržati gotovo do kraja tetrahije. Reversu je namijenjena nova tema, a to je scena prinošenja žrtve Viktoriji ispred tabora sa šest, sedam ili rjeđe tri kule u pozadini. Ovaj likovni prikaz ujedno je i najbliži onima u skulpturi (reljef spomenika na Rimskom forumu, reljef na Galerijevom slavoluku u Solunu). Natpisi na poleđini veličaju carevu vojnu vještinu (*virtus militum*) i pobjedu (*Victoria Augusti*).

Krajem Dioklecijanove vladavine pojavljuje se folis donoseći promjene koje sada ustupaju mjesto općim temama poput *Genio Populi Romani*, odnosno *Genio Augusti*. Također se gubi i jednoličan prikaz vladara na aversu, te on sve više dobiva individualne crte. Konstantinov novac kovan oko 315. u prvo je vrijeme vezan uz rimsku simboliku te se car prikazuje kao *Pius Felix Augustus Iovi Conservatori*. Ovo se mijenja u kasnijim emisijama, na novcu njegovih nasljednika, gdje do izražaja više dolazi pobjednička simbolika. Kao motivi na reversu sada se pojavljuju dvije Viktorije uz natpis *Soli Invicto Comiti*.

Nakon 335. u Sisciji se kuju solidi. Riječ je o najkvalitetnijem novcu, nastalom u doba vladavine Konstantina i sinova. Karakteriziraju ga votivni prizori, poput onog koji obilježava njegovo proglašenje augustom (*Victoria Constantini Avg.*), te zahvala zbog uspješne, dugogodišnje vladavine (*VOT. XXX*).

Fizionomija portreta na aversu pokazuje određene sličnosti sa prikazima vladara u visokim umjetnostima. Na solidima Konstancija II. uz zalog za uspješan nastavak vladavine (*VOT./X/MVLT.*), također se pojavljuje i od prije poznati natpis *Pius Felix Augustus*.

Primjeri centenionala kovani od 330. nadalje značajni su jer na novac kovan u Sisciji uvode motiv kršćanstva. Konstantinov srebrnjak iz iste godine prvi na reversu donosi prikaz stijega sa kristogramom i natpisom *GLORIA EXERCITVS*. Konstansov novac uvodi prikaz vojnika koji probada konjanika okružen natpisom *FEL. TEMP. REPARATIO*. Sredinom 4. st. u Sisciji je kovan Galov novac sa karakterističnim prikazom gologlavog cara na aversu.

Silikva je ovdje zastupljena sa dva primjera, novcem Konstancija II i Valensa. Uz natpise prigodnog karaktera (*VOT. XXX, MULTIS XXX*) nastavlja se i upotreba kršćanskih motiva. To pokazuje revers Valensove silikve iz 367. u sceni koja prikazuje cara koji stupajući u jednoj ruci nosi stijeg sa kristogramom.

Posljednji novac kovan u Sisciji bila je majorina. Iz ove grupe značajan je onaj Konstantina II nastao između 350. i 387. Na njemu ponovo vidimo motive nove vjere. Stijeg sa monogramom Krista upotpunjuje natpis *Hoc Signo Victor Eris*. Drugi primjer je Viktorija koja prilazi caru na prijestolju dok ovaj ponovo drži *labarum* sa istim atributom kršćanstva. Valensova majorina poziva na stare vrijednosti. Karakteristični natpisi na poledini su: *Reparatio reipublicae* i *Concordia*. Natpis *Gloria Romanorum* obilježiti će novac Teodozija, Arkadija i Honorija.

U razvoju carske slike na samom početku uočava se trend idealiziranog prikaza vladara. Na Galijenovom novcu, utjecaji se u likovnom smislu crpe iz Hadrijanovog i ranijih razdoblja. Početkom Tetrarhije dolazi do značajnih promjena. Gubitak individualnosti karakterističan za estetiku Dioklecijanog vremena, sa skulpture prelazi na novac potvrđujući uniformnost kao jedno od glavnih obilježja rimske umjetnosti na prijelazu iz 3. u 4. st. Nešto kasnije pojavljuju se i elementi koje povezujemo uz kršćanstvo. Dolaskom na vlast Konstanina i njegove dinastije simboli nove religije počinju se prikazivati neposrednije, uvođenjem kristograma i prigodnih natpisa na reverse. Vraćanje starim vrijednostima republike, zalaganjem za slogu kao i slavljenjem rimskog naroda na kasnijih emisija kovanica zatvara se krug tema koji jasno ukazuje na krizu vlasti krajem 4. i početkom 5. st. Ova tematska linija razvijala se samostalno, tek povremeno se približavajući onoj umjetničkih djela, prije svega skulpturi i reljefu. Stoga je namjera ovog rada bila vrednovati likovnost na, za umjetnost netipičnom, mediju novca.

POPIS LITERATURE

Barnes T., *The New Empire Of Diocletian and Constantine*, Cambridge, 1982.

Bruun P., *Studies in Constantinian Numismatics, 1954-88*, Roma, 1991.

Burkowsky Zdenko, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, Gradski muzej Sisak, 1999.

Buzov Marija: *Segestika i Siscija – topografija i povijesni razvoj*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagreb 10, Zagreb, 1993.

Cameron Averil, *The Later Roman Empire*, Harvard, 1993.

Dukat Zdenka, Mirnik Ivan, *Nekoliko značajnih kovova prve Tetrarhije u Arheološkome muzeju u Zagrebu*, VAMZ, 1989.

Duby Georges & Philippe Aries, *A History Of Private Life, From Pagan Rome To Byzantium*, Harvard 1987.

Ferguson, John, *The Religions of Roman Empire*, Cornell University Press, 1985.

Gračanin Hrvoje, Veh Otto, *Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justinijana I 27.pr.Kr.-565. posl. Kr.*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001.

Grimal Pierre, *Rimska civilizacija*, Beograd 1968.

Hoti Marina, *Sisak u antičkim izvorima*, *Opuscula Archaeologica* Vol.16 No.1, 1992.

Jeločnik Alexandro, *Najdba argenteusov v zgodnje tetrahije v Sisku*, *Situla* 3, Ljubljana, 1961.

Kleiner E. E. Diana, Roman Sculpture, Yale, 1991.

Howgego C. - Heuchert V. - Burnett A., Coinage and Identity in Roman Provinces, Oxford, 1995.

Howgego Christopher, Ancient History of Coins, Routledge, 2001.

Katsari Constantina, The Roman Monetary System, Cambridge 2011.

Kos P. , Leksikon antičke numizmatike. Zagreb, 1998.

Maškin Nikolaj Aleksandrovič, Istorija starog Rima, Narodna knjiga, Beograd, 1951.

Mirnik Ivan, Novac istočnog rimskog carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, VAMZ, 1995.-96.

Mirnik Ivan, Numizmatička zbirka – vodič, Arheološki muzej Zagreb, 2010.

Mirnik Ivan, Tragovi skupnih nalaza zlatnog rimskog carskog novca iz Slavonije u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, VAMZ, 2009.

McMullen R., Christianizing the Roman Empire, AD. 100-400, New Haven, 1984.

Rendić-Miočević Duje, "Illyrico - Pannonica" kao tema u rimskoj numografiji, VMAZ, 1990.

Stevenson S. W. , A Dictionary of Roman coins, republican and imperial. London, 1964.

Strong Donald, Roman Art, Yale, 1988.

Tenney Frank, An Economic History Of Rome, Batoche Books, 2004.

The Roman Imperial Coinage, V, part II, Spink London, 1967.

The Roman Imperial Coinage, VI, Spink London, 1967.

The Roman Imperial Coinage, VII, Spink London, 1966.

The Roman Imperial Coinage, VIII, Spink London, 1981.

Tomaš Barišić Tea, Burkovsky Zdenko, *Siscia* u vrijeme kovnice novca, Gradski muzej Sisak, 2011.

Vivek M., Lelković T., Kalafatić H., Ostava rimskog novca i srebrnog posuđa iz Petrijanca, *Opvscvla archaeologica* vo. 29, Zagreb, 2005.

Zmajić Bartol, Kratak pregled rada rimske kovnice *Siscia*, *Numizmatičke vijesti* 15/16 Zagreb, 1961.

Zmajić Bartol, Pregled vrsta novca rimskih careva od Augusta do Anastazija (27. pr.n.e. do 501.) *Numizmatičke vijesti* 17/18, Zagreb, 1962.

Zmajić Bartol, Pregled novčanih kovova Rimskog Carstva, *Bilten hrvatskog numizmatičkog društva* br. 12, Zagreb, 1967.

ILUSTRACIJE

sl. 1. Galijenov antoninijan oko 262. g.

sl. 2a. stater Aleksandra Velikog iz Abidosa datiran između 320. i 318. g. pr. n. e.

sl. 2b. Hadrijanov dupondij kovan oko 117.

sl. 3. Galijenov zoomorfni antoninijan

sl. 4. Galijenov antoninijan sa prikazom solarnog božanstva na reversu

sl. 5. Aurelijanov antoninijan (270.-275.)

sl 6. Probov (276.-282.) antoninijan sa prikazom bogova Kupe i Save

sl 7. Dioklecijanov antoninijan kovan između 285. i 287. g.

sl. 8. Dioklecijanov argenteus kovan oko 294. g.

sl. 9. prinošenje žrtve, reljef sa spomenika na rimskome forumu, 303. g.

sl. 10. scena žrtvovanja reljef sa Galerijevog slavluka u Solunu, 298. g.

sl. 11. Galerijev argenteus iz 294. g.

sl. 12 argenteus cara Dioklecijana iz 295. g.

sl. 13. Galerijev argenteus sa rijetkim prikazom tri kule na reversu, kovan oko 300. g.

14. Maksimijanov folis kovan oko 305. g.

sl. 15. Maksimijanov folis kovan između 309. i 310. g.

sl. 16. folis Konstantina I. Velikog kovan oko 316. g.

sl. 17. folis Licinija I. Kovan oko 316. g.

sl. 18. Konstantinov folis iz 317. g.

sl. 19. Konstantinov folis iz 319. g.

sl. 20. Konstantinov solid iz 339. g.

sl. 21. solid Konstancija II kovan od 337. do 340. g.

sl. 22. Konstansov solid kovan oko 342. g.

sl. 23. Valentinijanov solid iz 364. g.

sl. 24a. centenional Konstantina Velikog iz 330. g.

sl. 24b. centenional Konstancija II kovan od 337. do 340. g.

sl. 25. Konstansov centenional sa oznakom B SIS kovan između 348. i 350. g.

sl. 26. Konstansov centenional sa oznakom r SIS kovan između 348. i 350. g.

sl. 27. Galov centenional kovan između 351. i 354. g.

sl. 28. Konstancije II, reducirana silikva kovana od 355. do 361. g.

sl. 29. Valensova silikva iz 367. g.

sl. 30. majorina Konstancija II iz 350. g.

sl. 31. majorina Valentinijana II kovana od 378. do 383.

sl. 32. majorina Teodozija I kovana od 383. do 387.

sl. 33. Arkadijeva majorina kovana od 383. do 387.